

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема 2 Методи в психолого-правових дослідженнях

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
Бондаренко Л.О.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О. М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

План лекції

1. Методологія та методи психологічного дослідження.
2. Етика психологічного дослідження.
3. Експерименти в психології.

Рекомендована література:

Основна

1. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
2. Галян О. І., Галян І. М. Експериментальна психологія. Навчальний посібник. К.: Академвидав, 2012. 400 с
- Гапотій В. Д., Мінкова О. Г. Юридична деонтологія: Навч. посіб. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2018. 146 с.
URL:<http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/4583/1/Начальний%20посібник%20Юридична%20деонтологія%202017.pdf>
3. Грабченко А. І., Федорович В. О., Гаращенко Я. М. Методи наукових досліджень: Навч. посібник. Харків: НТУ «ХП», 2010. 142 с.
4. Дуткевич Т. В., Савицька О. В. Практична психологія: вступ до спеціальності. 2-ге видання. Навч. посіб. Київ. 2019. 255 с. URL: https://ipodp.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/03/Dutkevich_Savits_ka_Praktichna_psikhologiya_2005.pdf

Додаткова

5. Казаков Ю. М., Треумова С. І., Боряк В. П., Чекаліна Н. І., Трибрат Т. А. Деонтологія і етика в клінічній практиці: навч. посіб. Полтава. 2014. 213 с.
6. Спиця Н. В. Деонтологія в медицині. Навч.-метод. посіб. Запоріжжя: ЗДМУ, 2017. 60 с.
7. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. Київ: ДП Вид. дім «Персонал», 2018. 206 с.
8. Шевченко Л. О., Чепіга Л. П. Практична психологія. Харків: Константа, 2018. 192 с.
9. Шевченко Ю. М. Педагогічна деонтологія: навч.-метод. посіб. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2018. 130 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

10. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
11. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції

1. Методологія та методи психологічного дослідження.

Методологія науки – специфічна галузь знання, яка посідає проміжне місце в ієрархії пізнавальних сфер між конкретними науками та філософією. У гранично короткому визначенні методологія – це вчення про шляхи пізнавальної діяльності.

Методологія досліджує внутрішні механізми, логіку руху й організації

знання, закони його функціонування й зміни, пояснювальні схеми науки тощо. Методологія науки здатна тільки позначати загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, але не може передбачати конкретні шляхи пізнання досліджуваного об'єкта.

Методологія виробляє загальні підходи та принципи, але не є методичним знанням, не є «рецептурою» та «технологією» отримання нового знання. Корисне функціонування методології в конкретних галузях пізнавальної діяльності відбивається у критичному аналізі можливих варіантів вирішення проблеми та дискредитації свідомо безвихідних шляхів дослідження.

Стосовно конкретної науки методологічний аналіз містить також відповіді на питання про предмет науки, у тому числі про критерії, що відмежовують її предмет від предмета суміжних наук; про основні методи цієї науки, про будову її концептуального апарату.

До методології відносять також аналіз пояснювальних принципів, що застосовуються у науці, її зв'язків з іншими науками, критичну оцінку одержаних результатів, загальну оцінку рівня й перспектив розвитку зазначеної науки тощо.

Якщо теорія являє собою результат процесу пізнання, то методологія визначає способи досягнення й побудови знання. Так принцип детермінізму спрямовує дослідницьку думку у розробленні фізичних, біологічних, психологічних та соціальних теорій.

Ці теорії перевірені суспільною практикою, можуть також виконувати методологічну функцію, тобто слугувати організуючим початком роботи вчених.

Методологія має загальний характер, але вона конкретизується відповідно до різних сфер практичної та теоретичної діяльності. Однією з таких сфер є психіка, дослідження якої передбачає розроблення відповідних методів. Тому методологія, функціонуючи як загальна система пояснювальних принципів та регуляторів, застосовується у психології відповідно до своєрідності її предмета, який вимагає розроблення та застосування спеціальної конкретно-наукової методології.

Досить тривіальною для сучасної методології є думка про те, що дослідження предмета вимагає «своїх», ідентичних його природі методів. Поєднання предмета та методу, їх обмеженість виокремлюється методологією як одна з найнеобхідніших умов успіху наукового дослідження. Підміна методів може спровокувати дослідження на провал чи зарахувати його у розряд антинауки. Цьому факту особливо сприяють прийоми аналогії, редукування, пов'язані з перенесенням особливостей і характеристик однієї предметної сфери на іншу, або принципове їх спрощення.

Якщо наукова проблема не може бути вирішена старими методами, або досліджуваний об'єкт має природу, до якої старі методи неможливо застосувати, тоді умовою вирішення завдання стає створення нових засобів і методів.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що методологія – це:

а) особлива форма рефлексії, що містить у собі:

- аналіз передумов та підстав наукового пізнання (насамперед філософсько-світоглядних), методів, способів організації пізнавальної діяльності;
- вивчення не тільки методів, а й засобів, до яких можна зарахувати принципи, регулятори, орієнтації, а також категорії та поняття;
- виявлення зовнішніх і внутрішніх детермінант процесу пізнання, його структури;
- критичне оцінювання отриманих наукою знань;
- визначення історично конкретних меж наукового пізнання при застосуванні цього способу його організації;

б) система принципів і способів організації, побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему;

в) вчення про ідейні позиції науки, логіку та методи її дослідження;

г) вчення про методи та принципи пізнання;

д) галузь наукової діяльності, яка вивчає і застосовує загальні та конкретні методи наукових досліджень, а також принципи підходу до визначення предмета, об'єкта, методів дослідження дійсності й до вирішення різних класів наукових завдань.

Методологія психології – це система принципів і способів організації та побудови теорії та практики деяких психологічних наук, їх галузей, а також вчення про цю систему. Це вчення є «корінням» дерева психологічної науки.

Так, К. К. Платонов визначає методологію психології як галузь психології, що міститься на її перетині з філософією, предметом якої є відповідність мови психологічної науки, принципів психології, її методів та структури (дерева психологічної науки) принципам діалектичного матеріалізму. Змістовно визначено методологію П. Копкіним і С. Спіркіним: “Методологія є застосуванням принципів світогляду до процесу пізнання”.

Світогляд є вищим рівнем усвідомлення дійсності, що являє собою досить стійку систему поглядів (знань, умінь, взаємин) людини на оточення та себе. Формується світогляд у результаті узагальнення індивідуальних та суспільних знань і досвіду в усіх сферах буття під впливом життєвих умов (природних і соціальних, макро- і мікросередовищних).

Світогляд визначає позицію людини щодо всіх явищ дійсності у вигляді його ціннісних орієнтацій і принципів діяльності. Вирізняють такі структурні рівні методологічного знання:

- рівень філософської методології;
- рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження;
- рівень конкретно-наукової методології;
- рівень методики і техніки дослідження.

Рівень філософської методології являє собою філософські знання, отримані за допомогою методів філософії, що розробляються зазвичай професійними філософами. Філософія відіграє подвійну методологічну роль: по-перше, здійснює конструктивну критику наукового знання з точки зору умов та меж

його застосування, адекватності його методологічного фундаменту та загальних тенденцій його розвитку. По-друге, філософія дає світоглядну інтерпретацію результатів науки. Філософська методологія, яка є невід'ємною частиною світогляду психолога, допомагає у формулюванні дослідницьких та практичних завдань, створює найістотніші світоглядні передумови для дослідження тієї реальності, з якою має справу вчений або практик, тому зазначений рівень у структурі методологічного знання було б правомірним назвати філософськосвітоглядним.

Рівень загальнонаукових принципів і форм дослідження, на думку В. П. Зінченка і С. Д. Смирнова, розвинувся лише у XX ст. Йому властиві змістовні наукові концепції (наприклад, концепція ноосфери В. І. Вернадського), універсальні концептуальні системи (тектологія А. А. Богданова, загальна теорія систем Л. фон Берталанфі) та деякі сучасні загальнометодологічні підходи (синергетика Г. Хакена, концепція аутопоезису У. Матурани та Ф. Варели, теорія дисипативних структур І. Р. Пригожина), а також методологічні або логікометодологічні концепції – структуралізм, що поширився в антропології, етнографії і частково у психології та психотерапії, а також системний аналіз і логічний аналіз. Методологію системного проектування Г. П. Щедровицького також можна зарахувати до цього рівня.

Рівень конкретно-наукової методології застосовується до конкретної науки та відображає принципи і методи певної наукової діяльності – відповідно до предмета конкретної дисципліни. Вона має спеціальний дисциплінарний характер, її розробляють спеціалісти певної галузі знань. Конкретнонаукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано – через рівень загальнонаукової методології.

Рівень методики і техніки дослідження пов'язаний з дослідницькою практикою. Він становить норми і вимоги до прийомів ведення дослідницької практичної роботи. У психології до нього належать норми проведення експериментальнопсихологічних досліджень, класифікації видів експерименту, вимоги до розроблення психодіагностичних методів. Як зауважує В. В. Рибалка, значення методології для психології полягає в тому, що:

- методологія необхідна психології для досягнення, пізнання та перетворення самого предмета психології;
- без оновлення методологічних систем психологія не в змозі охопити безліч фактів, емпіричних матеріалів, експериментальних даних, які здобувають під час наукової психологічної діяльності;
- психолог-дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання наукових даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Водночас наукова психологія має величезне значення для загальної методології на всіх її рівнях.

Більш конкретної характеристики методологія психологічної науки набуває в контексті розгляду структури наукової психології та відповідного до

неї методологічного простору.

За провідними проблемами, науковим апаратом, методами тощо наукову психологію можна поділяти на цьому етапі свого розвитку на три великих напрями або групи галузей – на теоретичну, прикладну і практичну психологію. Кожну з цих трьох груп диференціюють на відповідні галузі.

Форми методології. Сучасні вчені вирізняють 5 форм методології:

- дескриптивну;
- нормативну;
- протометодологію;
- формальну;
- змістовну.

Методологія як вчення про пізнавальну діяльність може виявлятися у двох основних формах:

- дескриптивній (описовій);
- нормативній.

Дескриптивна методологія полягає в ретроспективному описі здійснених процесів наукового пізнання. Це рефлексія вихідних підстав та передумов наукового пізнання, яка здійснює постфактум стосовно наукових підходів, що виникають. Дескриптивна методологія означає первинний та “слабкий” рівень рефлексії або самосвідомості певної науки.

Нормативна методологія становить рефлексію формально-організованого боку дослідницької діяльності. Її результатом є побудова правил та норм правильності постановки проблеми як з точки зору її змісту, так і форми. Нормативна методологія презентує певні засоби для вирішення поставлених завдань (інтелектуальна техніка наукової діяльності), покращує організацію досліджень, формулює позитивні рекомендації та правила здійснення наукової діяльності.

Протометодологія – це індивідуальний пізнавальний досвід дослідника, яким він інтуїтивно керується у процесі пізнавальної діяльності, та не усвідомлює внутрішні підсвідомі принципи, підходи, методи, які спрямовують його на пізнавальному шляху. Більшість дослідників у різних науках працює саме на підставі такої “протометодології” або виробленої з досвідом інтуїції. Таким чином, протометодологія, закладена у філо- та онтогенезі, виявляє себе у вигляді інтуїції, інсайту. Саме тому можна говорити про мотиваційне значення протометодології в розвитку особистості людини, яка є важливою ланкою формування характеру, світогляду конкретної людини і відповідно її життєвого стилю.

Інший підхід до аналізу методології як предмета є поділ її на формальну та змістовну.

Предметом формальної методології є переважно мова та логіка наукового знання. Саме тому формальна методологія більш пов’язана з вирішенням проблем обґрунтування наукового знання.

Предметом змістовної методології є переважно зародження нового знання та його розвиток. У контексті цього змістовна методологія більш пов’язана з

аналізом історикологічних процесів розвитку наукового знання. Підґрунтя науки має складну будову та обов'язково містить три структурних елементи:

- наукову картину світу;
- ідеали та норми наукового пізнання;
- філософські підстави науки.

Наукова картина світу становить цілісну систему уявлень про загальні властивості й закономірності дійсності, побудовану в результаті узагальнення й синтезу фундаментальних наукових понять та принципів. Залежно від підстав розподілу розрізняють загальнонаукову картину світу, яка містить уявлення про дійсність (тобто природу, суспільство й пізнання), та природничо-наукову картину світу. Остання – залежно від предмета пізнання – може бути фізичною, астрономічною, хімічною, біологічною тощо. У загальнонауковій картині світу визначальним елементом виступає картина світу тієї галузі наукового знання, яка посідає чільне місце на конкретному етапі розвитку науки. Кожна картина світу будується на підставі певних фундаментальних наукових теорій, проте залежно від ступеня розвитку практики і пізнання одні наукові картини світу змінюються на інші. У психології відомі праці науковців, у яких розглядаються поняття “картина світу”, “образ світу”, “моделі світу” (К. Абульханова-Славська, М. Бахтін, Б. Кузнецов, А. Гуревич, Е. Гуссерль, В. Дьяконова, Л. Даниленко, В. Жидков, Ю. Лотман, Л. Виготський, С. Рубінштейн, Л. Нікітіна, В. Постовалова, К. Соколов, А. Спіркін, М. Хайдеггер, О. Шпенглер та ін.).

Наукове пізнання – суспільно-історичний процес творчої діяльності людини, що формує її знання про навколишній світ і саму себе.

Наукове пізнання виконує функції:

- опису;
- пояснення;
- розуміння;
- передбачення.

Опис – це функція наукового пізнання й етап наукового дослідження, що складається з фіксації даних експерименту за допомогою визначеної системи позначень. (Види опису: емпіричний опис, теоретичний опис.).

Пояснення виявляється в розкритті сутності об'єкта, який досліджується; воно здійснюється шляхом показу того, що об'єкт, який пояснюється, діє за визначеним законом.

Розуміння являє собою властиву свідомості форму освоєння дійсності, що означає розкриття і відтворення змісту предмета. У науці розуміння припускає використання спеціальних методологічних правил і постає як інтерпретація.

Передбачення – це обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі у теперішній час, але які підлягають виявленню, заснованому на відкритих наукою законах розвитку природи і суспільства.

Прогнозування – один із видів передбачення, спеціальне дослідження перспектив певного явища. Найчастіше використовуються такі методи прогнозування, як екстраполяція, моделювання, експертиза, історична аналогія,

прогнозні сценарії.

Отже, пізнання – процес цілеспрямованого активного відображення світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства. Пізнання є специфічною, вищою формою відображення. На відміну від нижчих форм відображення, воно здатне виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, а й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості – конкретні й абстрактні – для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини.

2. Етика психологічного дослідження.

Етичні норми та імперативи вченого – це духовний стрижень, який визначає його природу як науковця, моральний стан, чесність та чистоту. Вони підштовхують і орієнтують діяльність вченого на пошук (відкриття) чогось нового, невідомого науці, але водночас вимагають, щоб нове знання було логічно і послідовно оформленим та експериментально підтвердженим і обґрунтованим.

Цілковита і повна відповідальність за дотримання морально-етичних вимог лежить на вченому. Він, у кінцевому рахунку, приймає рішення щодо дотримання чи ігнорування етико-моральних норм, що діють у суспільстві. Навіть, у випадку, коли суспільство послаблює моральні вимоги до науковців, в праві вченого керуватися високими моральними цінностями, не понижуючи моральних вимог до себе і своєї наукової діяльності.

Тому, за будь-якої ситуації останнє слово залишається за вченим. У нього завжди залишається шанс діяти і здійснювати поступки, узгоджуючи їх зі своєю совістю, особистою мораллю чи моральними нормами, імперативами людства. Навіть у випадку, коли ці контролюючі та стримуючі важелі відсутні у суспільстві, і суспільство неготове розумно і гуманно розпорядитися науковими відкриттями задля добра і прогресу людства, то і в цьому випадку у вченого є шанс – відмовитися від подальшого дослідження, а добуті результати знищити.

Етичні норми слугують для утвердження та захисту специфічних, характерних саме для науки, цінностей. Першою з них є безкорисливий пошук і відстоювання істини. У повсякденній науковій діяльності зазвичай буває не просто відразу ж оцінити отримане знання як істину або як оману. І ця обставина знаходить відображення в нормах наукової етики, які не вимагають, щоб результати були новими знаннями, і так чи інакше логічно, експериментально або інакше обґрунтованими. Відповідальність за дотримання такого роду вимог лежить на самому вченій.

Висновок про етичність або неетичність психологічного дослідження має формулюватись спеціальними комісіями на базі системного детального аналізу, ще до початку проведення дослідження. Порушення вже однієї з вимог достатньо для того, щоб дослідження було визнане неетичним та заборонене для проведення. Такий всебічний розгляд стимулює професійну відповідальність і є особливо важливим для дослідників-початківців.

Деонтологічний аналіз психологічного дослідження передбачає його

перевірку на адекватність будови, відповідність етичним принципам та стандартам науки. Нормативи такого аналізу задаються етичними кодексами, які є основними документами професійних об'єднань психологів.

Деонтологічний аналіз має враховувати усі моменти, які несуть ризик неетичної поведінки психолога: від коректності визначення методологічних основ дослідження до етичності представлення його результатів. Деонтологічний аналіз передбачає не лише ретельне порівняння із кожним пунктом етичного кодексу, а й визначення того, наскільки науково цінним та практично значимим є дослідження.

Безумовно важливим для психології є зв'язок професійної етики з законодавством країни. Оскільки одне з основних завдань держави – правове забезпечення охорони прав і свобод людини, то цілком логічним буде звернення громадянина до правоохоронних органів та суду з приводу приниження гідності, порушення меж недоторканості особи або ушкодження її психічного чи фізичного здоров'я в результаті психологічних досліджень.

Не завжди етична дія є правовою з точки зору закону, і, навпаки, поведінка в межах закону та права відповідає стандартам професійної етики.

Потребує доопрацювання система контролю за етикою психологічних досліджень. Значна частка етичних проблем психологічних досліджень потрапляють під класифікацію «неетично, але не регулюється законом». Оскільки не на всіх психологів, що займаються дослідницькою діяльністю, розповсюджується контроль етичних комісій, то їх дії можуть і мають бути врегульовані законодавчо.

При проведенні психологічних досліджень виникають певні етичні проблеми. Щоб уникнути порушення етичних норм, психологічні організації, наприклад, АПА, об'єднання психологів у Канаді та Великій Британії, визначають інструкції, професійні вимоги до поведінки психологів, яких вони мають дотримуватись, проводячи експерименти з людьми. Такі вимоги і правила сформовані щодо поведінки не лише з людьми, а й із тваринами.

"Психологи поважають гідність окремої людини і цінність людського життя і прагнуть забезпечити збереження фундаментальних людських прав. Вони зобов'язуються служити меті примноження знань про людську поведінку і розуміння людьми себе й інших, а також меті використання цих знань на благо людства. Прагнучи до цих цілей, вони роблять усе для того, щоб захистити благополуччя... учасників дослідження" ("Етичні принципи роботи психолога", Американська психологічна асоціація, 1981р.).

У США відповідно до федерального законодавства будь-яка організація, що проводить дослідження на кошти федерального бюджету, має сформулювати внутрішню спостережну раду, яка контролює запропоновані дослідження і забезпечує дотримання етичних норм щодо всіх учасників дослідження. При цьому мають бути враховані такі принципи.

Принцип добровільної згоди. Психологи суворо додержуються принципу добровільної участі клієнта в обстеженнях. Діти молодшого віку можуть брати участь у дослідженні лише зі згоди батьків. У крайніх випадках під час роботи з

дітьми, пацієнтами з тяжкими психічними розладами допускаються відхилення від принципу добровільності,

Мінімізація ризику для учасників дослідження. Можливий ризик психологічного дослідження не має перевищувати ризику ситуацій звичайного повсякденного буденного життя. Дослідження повинні бути організовані таким чином, щоб не завдати людині фізичної шкоди чи психологічної травми. Така норма є досить суперечливою, адже в повсякденному житті люди конфліктують, ображають, можуть обманювати один одного. Важко однозначно визначити, яка міра стресу або хвилювання є прийнятною у дослідженні. В кожному окремому випадку щодо цих питань ухвалюють відповідні рішення спостережні ради.

Принцип поінформованої згоди. Психолог повинен надати майбутнім учасникам дослідження інформацію, в чому полягатиме експеримент, про процедури та можливі наслідки. Особа, погоджуючись узяти участь у дослідженні, має володіти повною інформацією, необхідною для прийняття рішення. Досліджувані мають брати участь в експерименті добровільно, із правом у будь-який момент відмовитися за власним бажанням без подальших штрафів. Дослідники зобов'язані попередити учасників про всі особливості експерименту, від яких гіпотетично залежить бажання осіб брати участь у ньому. Принцип поінформованості значно ускладнює організацію дослідження, якщо його послідовно дотримуватися. Адже однією із вимог є те, що досліджувані (та інколи й самі експериментатори) не мають знати про гіпотезу дослідження. А це може створити проблеми, наприклад, якщо в дослідженні вивчається вплив різних емоційних станів людей (приміром, гніву) на оцінки ними часових інтервалів. Повідомлення всієї інформації призводить до того, що дослідник взагалі не зможе отримати жодних результатів.

Приховування певних деталей дослідження все ж має бути виправданим важливістю отриманих результатів.

У документі, прийнятому АПА, йдеться про те, що під час дослідження можна приховати певні деталі, однак все таки учасників треба якомога швидше поінформувати про них після завершення експерименту. Треба повідомити учасників, чому їх тримали в стані "непоінформованості" або ж обманювали. Також слід допомогти подолати залишкові психологічні ефекти (гнів, збентеження) таким чином, щоб самооцінка учасників не постраждала, а оцінка проведеного дослідження була позитивною. Спостережна рада оцінює процедуру як інформування учасників дослідження, так і "виведення з дослідження".

Свобода скористатися правом вийти з дослідження у будь-який час. Учасники дослідження повинні знати про те, що у будь-який момент вони можуть вийти з експерименту і відмовитися від подальшої участі в ньому. Звісно, більшість із нас вважатиме таке право зайвим, бо якщо людина відчуває дискомфорт, то може просто відмовитись і піти. Однак на практиці втілити це правило іноді досить важко. Учасники дослідження можуть непокоїтись, чи сплатять їм винагороду, або чи отримають студенти бали, якщо скористаються

правом піти. Щоб уникнути обмежень, пов'язаних із цим правилом, експериментатори повинні сплатити винагороду чи виставити бали студентам на початку дослідження.

Принцип конфіденційності. Учасники дослідження мають право на збереження таємниці про їхню поведінку, оцінку їхніх властивостей тощо. Інформацію, яку отримує дослідник про учасника експерименту, слід розглядати як конфіденційну і забезпечити неможливість доступу до неї інших осіб без згоди цієї людини. Зокрема, діють таким чином, щоб не можна було ідентифікувати за даними ту чи іншу особу, використовують кодування. Тоді лише експериментатор має доступ до даних конкретної особи.

Останнім часом дослідники напрацьовують правила надання певних послуг за участь у дослідженні, як, наприклад, інформування, підтримка, консультування. Однак права учасників дослідження ще не визначені повною мірою.

Слід зазначити, що багато класичних досліджень у психології було проведено ще до прийняття етичних вимог. Можна припустити, що сьогодні спостережні ради університетів не дозволили б більшість експериментів, про які йде мова у цій книзі.

Досить часто психологи проводили досліди на тваринах (пацюках і птахам), піддаючи їх болісним і небезпечним для життя процедурам. На сучасному етапі визначено, що такі процедури мають бути виправдані цінністю отриманої інформації. Напрацьовують також правила умов утримання тварин у лабораторії та догляду за ними.

Часто люди вважають, що дослідження на тваринах є неетичними, негуманними і мають бути заборонені. Однак на думку більшості учених використання тварин із науковою метою все ж є необхідним та корисним, адже проведення досліджень із людьми є неможливим з тих самих етичних міркувань. Щодо досліджень на тваринах діють певні правила, які вимагають гуманного ставлення до них (мають бути забезпечені певні умови утримання, годування, чистоти та догляду, забороняється завдавати болю, не зумовленого необхідністю).

"Психологи докладають усіх зусиль до того, щоб мінімізувати дискомфорт, хвороби і больові відчуття тварин. Процедури, що завдають болю, стресу і чи страждань тваринам, використовуються тільки тоді, коли проведення альтернативних процедур неможливо, а їхня мета виправдана їхньою потенційною науковою, освітньою та практичною цінністю" ("Етичні принципи роботи психолога". Американська психологічна асоціація, 1981 р.).

На I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20 грудня 1990 р. у м. Києві прийнято Етичний кодекс психолога - сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві й регулюють його діяльність. Цей документ визначає, що об'єктом досліджень і впливу психологів є внутрішній світ особистості, тому їхні контакти з іншими людьми повинні бути теплими, доброзичливими, цілющими. В кодексі вказано, що психологи несуть особисту відповідальність за свою роботу; зобов'язані всіляко

запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини. Згідно з кодексом на психологів покладається відповідальність за надійність використовуваних методів, програмного забезпечення, валідність обробки даних досліджень.

Психолог зобов'язаний додержуватися конфіденційності у взаєминах з учасниками досліджень щодо їх особистого життя і життєвих обставин. Відповідно психологи не мають права змушувати клієнта розповідати про свою життєву філософію, політичні, релігійні чи етичні переконання, не повинні вимагати відмовитися від них. Однак, якщо в процесі дослідження виявлені симптоми, небезпечні для особи та інших людей, психолог зобов'язаний поінформувати тих, хто може надати кваліфіковану допомогу.

Психолог не може збирати додаткових відомостей про обстежуваного без його згоди і задовольняється лише тією інформацією, яка потрібна для виконання професійного завдання. Запис на відеоплівку, фотографування і занесення інформації про клієнта до комп'ютерних банків даних здійснюються лише за згодою учасників.

У кодексі визначено окремі етичні правила для психологічних досліджень, хоча, на жаль, у загальній формі. Арбітром при виникненні спірних питань у діяльності психолога може бути Комісія з етики Товариства психологів України.

3. Експерименти в психології.

Норми, яких повинні дотримуватися психологи при проведенні психологічних досліджень, пов'язані в основному з необхідністю забезпечити належну повагу експериментаторів до людей, які є об'єктами досліджень. Психологи, які проводять дослідження, зобов'язані захищати їх учасників від шкоди, яка може бути завдано їм в результаті експерименту. Це значить, що необхідно вжити заходів до того, щоб учасники досліджень не відчували болю, страждань, а також виключити будь-які можливі негативні наслідки довгострокового характеру. Якщо психолог хоче дослідити явище, що представляє потенційну небезпеку для учасників експерименту, він повинен врахувати усі можливі ризики, тобто бути науково свідомим. Ракурсно нагадаємо про психологічні експерименти, які б ніколи не дозволили сьогодні.

Експеримент з маленьким Альбертом

В Університеті Джона Хопкінса в 1920 році, Джон Б. Уотсон провів дослідження, що стосувались умовних рефлексів – явище, яке поєднує умовний подразник з безумовним, доки обидва не викликатимуть одну і ту ж реакцію. Цей тип рефлексів можна розвинути в людині або тварині стосовно об'єкта чи звуку, які раніше не викликали жодної реакції. Класична теорія умовних рефлексів зазвичай асоціюється з Іваном Павловим, який дзвонив у дзвоник щоразу, коли годував своїх собак, доки сам звук не почав викликати слиновиділення у тварин. Уотсон провів таке ж дослідження з 9-місячною

дитиною, яку він назвав Альберт. На початку експерименту хлопчик дуже любив тварин, зокрема білого щура. Уотсон почав супроводжувати його присутність гучним звуком удару молотка по металу. У Альберта почав розвиватися страх до щура, а також до більшості тварин і хутряних об'єктів. Експеримент вважається особливо неетичним сьогодні, тому що Альберт так і не зміг позбутись фобій, які з'явилися у нього завдяки Уотсону.

Експеримент Аша

Соломон Аш провів свій експеримент з конформізмом у Коледжі Свартмор у 1951 році, помістивши в групу людей учасника, чийм завданням було слідкувати за довжиною ліній. Кожен окремих учасник повинен був сказати, яка з трьох ліній найближча за довжиною до опорної. Але насправді піддослідного приводили в групу акторів, яким наказали двічі дати правильну відповідь, а потім відповідати неправильно. Аш хотів перевірити, чи піддослідний підтвердить неправильну відповідь, знаючи, що в іншому випадку він буде відкинутий соціальним оточенням. 37 з 50 учасників зійшлися на неправильній відповіді, незважаючи на речові докази зворотного.

Ефект свідка

У 1968 році Джон Дарлі та Біб Латане зацікавилися свідками злочинів, які не бажали надавати жодну інформацію слідству. Дослідники провели дослідження у Колумбійському університеті: вони дали учаснику листок з опитуванням і залишити його одного в кімнаті. Через деякий час в приміщення почав просочуватись нешкідливий дим. Дослідження показало, що учасник-одинак набагато швидше повідомляв про наявність диму, ніж ті, що виконували те саме завдання в групі.

Експеримент Мілгрема

У 1961 році Стенлі Мілгрем почав проводити експерименти про слухняність. На учасників справило неабияке враження саме те, що вони були частиною дослідження пам'яті. Кожне випробування розділяло пару учасників на «вчителя» і «учня». Але в кожній парі був присутній актор, тому справжній піддослідний був тільки один. Ситуація була сфальсифікована таким чином, щоб він завжди брав на себе роль «вчителя». Учасників поміщали в окремі кімнати і «вчителю» розповідали про його обов'язки. Він або вона повинен був тиснути кнопку, яка била «учня» струмом, щоразу, коли «учень» відповідав неправильно. При цьому напруга збільшувалась з кожною неправильною відповіддю. Зрештою, актор починав скаржитися, потім відчайдушно кричати. Однак більшість учасників виконували накази, продовжуючи бити струмом «учня», незважаючи на його очевидний дискомфорт.

Стенфордський тюремний експеримент

У 1971 році Філіп Зімбардо зі Стенфордського університету провів свій відомий тюремний експеримент, метою якого було вивчення поведінки групи і важливість соціальних ролей. Зімбардо і його команда вибрали групу з 24 студентів-чоловіків, які вважалися «здоровими» як фізично, так і психологічно. Ці люди підписалися на участь в «психологічному дослідженні тюремного життя». Їм пообіцяли оплату: \$15 на добу. Половину відібрали на

роль в'язнів, інші стали тюремними охоронцями. Все відбувалось у підвалі факультету психології Стенфордського університету, де команда Зімбардо створила імпровізовану в'язницю. Експериментатори створили максимально реалістичні умови для ув'язнених, у тому числі фальшиві арешти в домівках учасників. Ув'язнені отримали досвід досить стандартного тюремного життя, який включав дезінсекцію і незручну принизливу форму. Охоронцям надали невизначені інструкції, що вони ніколи не повинні бути жорстокими до в'язнів, але потрібно тримати все під контролем. Перший день пройшов без пригод, але ув'язнені збунтувалися другого дня, забарикадувавши себе в своїх камерах і не звертаючи уваги на охоронців. Така поведінка шокувала наглядачів й, імовірно, призвела до психологічного насильства, яке відбулося згодом. Охоронці поділили ув'язнених на «хороших» і «поганих», і вигадували для них покарання: віджимання, перебування в одиночній камері та публічне приниження ув'язнених-бунтівників. Зімбардо пояснив: «Всього за кілька днів наші охоронці стали садистами, а ув'язнені впали в депресію і демонстрували ознаки серйозного стресу».

Таким чином, розвиток науки спричиняє постановку все більшої кількості етичних проблем, які не можуть бути розв'язані з погляду сьогодення. Наукова свідомість вченого має включати не лише академічну доброчесність, але й психологічну етику, оскільки «там де є наука, там не може бути наукового невігластва».

Поняття бездоганного експерименту ввів у психологію Роберт Готтсданкер. Психологи розглядають бездоганний експеримент як зразок, в якому втілено всі вимоги і ніщо не загрожує достовірному висновку. Така бездоганна модель дослідження в реальності є недосяжною. Однак це поняття сприяє розвитку й удосконаленню експериментальних методів, уникненню можливих помилок при проведенні експерименту.

Р. Готтсданкер визначив критерії бездоганного експерименту: він повинен бути ідеальним, безкінечним та експериментом повної відповідності.

В ідеальному експерименті змінюються тільки незалежна та залежна змінні, немає впливу на них зовнішніх чи додаткових змінних. Різновидом його є чистий експеримент, в якому дослідник оперує лише однією незалежною змінною та її повністю очищеними умовами.

У безкінечному експерименті число спроб та досліджуваних створюють можливість охоплення всіх джерел варіативності змінних. Такий експеримент може тривати без краю, оскільки існує можливість дії невідомого чинника. Щоб з'ясувати всі побічні ефекти, які спотворюють дію незалежної змінної, дослідник мав би продовжувати дослідження безкінечно і в часі, і за кількістю спроб, оскільки завжди існує ймовірність того, що в наступній пробі щось може порушити ідеальність експерименту.

В експерименті повної відповідності додаткові змінні мають повністю відповідати аналогам цих змінних у реальності. Експериментальна ситуація є повністю тотожною дійсній реальній ситуації.

Модель бездоганного експерименту є недосяжним ідеалом, до якого треба

прагнути. Чим ближче реальний експеримент до цієї моделі, тим він є кращим.

Д. Кемпбелл пропонує такі критерії хорошого експерименту:

1. Хороший експеримент визначає ясну часову послідовність: причина має в часі передувати ефекту.

. Вплив або впливи повинні бути статистично пов'язані один з одним. Якщо можлива причина та ефект не пов'язані (відсутність коваріації), то одне явище не може бути причиною іншого.

3. Не повинно бути альтернативних правдоподібних пояснень причин появи ефекту, тобто необхідно виключити вплив побічних змінних або як мінімум контролювати їх.

4. Важливо правильно позначити причину й ефект у поняттях та термінах.

Використання експерименту в різних галузях психології має свою специфіку. Психологічні експерименти спрямовані на дослідження певних проблем, а в різних галузях психології центральне місце посідають свої специфічні проблеми. Основні проблеми визначаються допитливістю дослідника, його різнобічністю, уявою, а також тим, чи існують можливості здійснення експериментальних задумів. Наприклад, видатний психолог Джон Уотсон у своїй книзі "Біхевіоризм" (1924), висловлюючи переконаність у своїх ідеях, запропонував таке: "Довірте мені десяток здорових нормальних дітей і дайте можливість виховувати їх так, як я вважаю за потрібне; гарантую, що, обравши кожного з них випадковим чином, я зроблю його тим, ким задумаю: лікарем, юристом, художником, комерсантом, навіть жебраком чи злодієм незалежно від його даних, здібностей, покликання чи раси його предків". Задум такого експерименту може вразити, однак, звісно, така пропозиція надто далеко заходить за межі того, що більшість із нас вважає прийнятним.

Професійні вимоги до психологів нечітко визначають характер та зміст їхньої дослідницької діяльності, викладання та консультування. В будь-яких умовах, а не лише в університеті чи науковому закладі, є можливість для проведення досліджень. Експеримент можливий у школі, офісі, державній чи комерційній організації, у повсякденному житті, на відпочинку.

Звісно, коли гіпотезу не підтверджено, для дослідника це важке випробування. Разом з тим, експеримент — це найнадійніший спосіб прирощення наукового знання. Експериментатор має бути готовий до того, що на шляху психологічного пізнання трапляються складні ситуації, коли важко сприйняти реальні факти і можна припуститись цілого ряду помилок. Для позначення помилок, що виникають у психологічних дослідженнях, вживають спеціальний термін - артефакт.

Артефакти (від лат. *artefactum* - штучно зроблене) - це експериментальний результат, який виникає через відхилення в проведенні дослідження або дефекти методик, що використовуються. Джерелом артефактів у психологічному експерименті може бути як саме оточення, так і діяльність дослідника. Причиною артефактів може стати також неадекватність використовуваної експериментальної процедури, коли дослідник не може передбачити ті чинники, що змінюють поведінку досліджуваних осіб.

Розглянемо найпоширеніші артефакти, які психологи визначили на основі свого досвіду.

Ефект плацебо

Цей ефект, встановлений медиками, ґрунтується на цілеспрямованому або невимушеному, неусвідомленому навіюванні лікарем чи експериментатором, що певний чинник (препарат, спосіб дій) має привести до бажаного результату. Віра досліджуваних або пацієнтів справді може творити дива, хоча сам чинник ніякої дії не відіграє. Якщо хворі очікують, що препарат має сприяти покращанню їхнього стану, то у них дійсно спостерігаються зміни на краще.

У медицині плацебо (лат. *placere* - подобатись) означає препарат, у якого немає лікувальних властивостей ("фальшиві ліки"). Термін "ефект плацебо" введений у науковий обіг американським лікарем Генрі Бічером у 1955 р., який з'ясував, що приблизно треті на пацієнтів видужують від пігулок-"пустушок", які не містять діючих речовин. Серйозне вивчення ефектів плацебо розгорнулось під час Другої світової війни. Коли у фронтовому госпіталі не вистачало знеболювальних засобів, анестезіолог Генрі Бічер переконався, що в окремих випадках ін'єкція фізіологічного розчину має практично ту саму дію, що і справжні ліки. Повернувшись з війни, лікар із групою колег із Гарвардського університету взявся до вивчення цього феномена. Результати свої досліджень від підсумував у 1955 р. у статті "Сильнодіяні плацебо".

Найсильнішим чинником плацебо-ефектів є віра самих лікарів та персоналу в силу ліків. Було проведено чимало подвійних сліпих експериментів, в яких продемонстровано плацебо-ефект. Одним із них є хрестоматійний випадок із вивчення ефективності дії резерпіну.

У 1953 р. психіатр Е. Мендел працював у психіатричній лікарні Сент-Елізабет поблизу Вашингтона у відділенні, в якому лікувались вихідці з Пуерто-Ріко та Віргінських островів. Більшість хворих були госпіталізовані через спалахи ворожої та агресивної поведінки. Деякі з них були настільки небезпечні, що їх тримали в спеціальних сорочках, а Мендела в лікарні супроводжували двоє охоронців. Спілкування було ускладнено ще й тим, що хворі не знали англійської мови, а Мендел - іспанської. В той час став популярним новий транквілізатор резерпін, який давав хороші результати саме для таких хворих. Керівники лікарні вирішили випробувати ці ліки, причому за допомогою спеціального подвійного сліпого методу. Хворі не були поінформовані про те, що одні отримували справжні ліки, а інші - так звану "пустушку" (просто солодкі таблетки). Лікарі також не знали, хто з хворих отримував препарат, а хто лише думав, що отримує його.

Мендел розповів пацієнтам про новий препарат, його ефективність, швидкість дії та відсутність побічних наслідків. Хворі знали, що беруть участь у дослідженні.

Експеримент тривав кілька місяців. Однак дуже скоро Мендел дійшов висновку, що препарат досить позитивно впливає на пацієнтів. Хворі стали спокійнішими, привітніше спілкувалися з лікарем, тож невдовзі він дозволив відмовитися від гамівних сорочок. Сам Мендел пережив піднесення, він

вважав, що резерпін зробить революцію в психіатрії, особливо щодо агресивних хворих. Однак він був шокований, коли дізнався, що його хворі отримували саме "пустушку".

Проаналізувавши всі події, Мендел зрозумів, що позитивні зміни сталися саме через його поведінку і добре ставлення до хворих. Лікар вважав, що його хворі отримують резерпін і тому стають спокійнішими, у них привітні погляди, усмішки, жести. Мендел всюди бачив ознаки покращання психічного стану хворих. Лікар зрозумів, що хворі просто почали реагувати на його спокійне ставлення, яке було результатом упевненості лікаря в тому, що діє резерпін. Він просто почав краще ставитися до своїх хворих, тож і вони відповіли йому привітнішою поведінкою; їм було приємно, що до них ставляться як до повноцінних людей.

Прояви ефекту плацебо пов'язані із неусвідомленим очікуванням пацієнта, його здатністю піддаватись впливу, мірою довіри до психолога. Цей ефект використовується при вивченні ролі навіювання в умовах дії медичних препаратів, коли одній групі досліджуваних дають справжній препарат, дію якого тестують, а іншій - плацебо. Якщо препарат справді має позитивний ефект, то він повинен бути більшим, ніж від використання плацебо. Типовий рівень позитивного плацебо-ефекту в клінічних дослідженнях становить 5-10 %. У дослідженнях також нескладно викликати і негативний ефект ноцебо, коли від прийому "пустушки" 1-5 % досліджуваних відчувають дискомфорт (алергію, нудоту, порушення серцевої діяльності). Клінічні спостереження свідчать про те, що знервований персонал зумовлює ноцебо-ефекти, а призначення хворим ліків, які знижують тривогу, значно знижує тривогу у самих лікарів. Таке явище було названо "плацебо-рикошет".

Для особливо емоційних пацієнтів, які схильні до самонавіювання, лікарі приписують нейтральні препарати, що допоможуть покращити стан людини та уникнути прийому зайвих ліків. Позитивний вплив гомеопатичних ліків частково пояснюють саме ефектом плацебо. Він спрацьовує не тільки в експерименті, а й при імітації певної лікувальної процедури, під впливом розмови, коли мобілізуються психологічні резерви людини. Навіть при використанні бездоганно вивчених препаратів намагаються запустити в дію ефект плацебо. Яскраві та великі пігулки діють краще, ніж невиразні й маленькі, а препарати ("біоеквівалентні") відомих фірм дають більший ефект, ніж ліки скромних виробників з таким самим складом. Основою плацебо-ефекту є навіювання, що препарат має певну дію, й очікуваний ефект з'являється тому, що мозок починає стимулювати вироблення ендорфінів, які частково замінюють дію препарату, а також спрацьовує "мобілізаційний ефект" - підвищення імунітету, мобілізація захисних сил організму. Прояви ефекту плацебо залежать від рівня самонавіювання і фізіологічних можливостей утворення необхідних хімічних речовин.

Лікарі давно використовували ефект плацебо. Відомий терапевт XIX ст. М. Я. Мудров лікував хворих спеціальними порошками з назвами "золотий", "срібний", "простий". Цим назвам відповідав колір паперу, в який загортали

ліки. Порошки Мудрова виліковували багато хвороб, мали справжній чудодійний ефект. Після смерті лікаря з'ясувалося, що це просто змелена крейда. Тож зрозуміло, що психологічне сприйняття, емоції, довіра до лікаря мали зцілюючий ефект. Сам лікар-практик плацебо-терапії писав: "Мистецтво лікаря полягає у створенні "ліків для душі", які б утішали сердитого, заспокоювали нетерплячого, зупиняли буйного, лякали зухвалого, робили сміливим соромливого, відвертим – відлюдькуватого, надійним – відчайдушного". Дію ефекту плацебо посилює авторитет лікаря, тому будь-які ліки з рук відомого світила значно ефективніше впливають на хворих, ніж призначені дільничним лікарем із місцевої поліклініки.

Згідно з дослідженнями плацебо діє на всіх людей, однак найбільше - на екстравертів, які є тривожними, залежними, емоційно лабільними, поступливими та довіряють своїм лікарям. Плацебо-нереагуючі особи частіше є інтровертованими, недовірливими та підозрілими. Найбільше піддаються дії ефекту плацебо невротичні люди з низькою самооцінкою, невпевнені в собі, які схильні вірити в чудо. В медичній практиці підтверджено, що найкраще плацебо діє на людей з легкими психосоматичними розладами, наприклад, легким безсонням або неглибокою депресією.

Встановлено, що ефект плацебо може проявитися навіть тоді, коли пацієнти знають, що отримують просто нейтральні пілюлі. В дослідженні, яке проведено в медичній школі Джона Гопкінса, 15 осіб проходили лікування стану тривоги й отримували раз на тиждень солодку пілюлю. їм відверто пояснили, що це "пустушки", однак зазначили, що деяким хворим вони допомагають. Після завершення лікування 14 пацієнтів повідомили, що їхня тривога суттєво зменшилась, із них 9 вважали, що покращання зумовлено саме дією пілюлі, 6 - підозрювали, що в пілюлях містяться активно діючі речовини, 3 - поскаржились на побічні ефекти (погіршення зору, сухість у роті). Такі скарги є типовими при прийомі деяких психотропних ліків.

З 1970 р. плацебо та подвійний сліпий метод є обов'язковими для оцінки ефективності нових ліків і порівняння подібних. За останні 10-20 років інтерес як психологів, так і медиків до плацебо значно виріс і його вивчення триває.

Ефект Хоторна

Ефект Хоторна (англ. Hawthorne effect) полягає в тому, що умови новизни та інтересу до експерименту, підвищена увага до самого дослідження призводять до надто позитивних результатів, що є спотворенням та відходом від реального стану речей. Відповідно до дій цього ефекту учасники дослідження, схвильовані своєю причетністю до нього, "занадто сумлінні", тож діють інакше, ніж звичайно. Найбільшою мірою проявляється цей артефакт у соціально-психологічних дослідженнях. Ефект був встановлений групою дослідників на чолі з Ельтоном Мейо під час Хоторнських експериментів (1927—1932). Зокрема, було доведено, що сама участь в експерименті впливає на робітників таким чином, що вони поведуться саме так, як цього від них очікують експериментатори. Досліджувані особи розглядають свою участь у дослідженні як прояв уваги до себе. Щоб уникати цього ефекту,

експериментатору треба поводитися спокійно, вживати заходів, щоб учасники не дізналися гіпотезу, яка перевіряється.

Ефект аудиторії, або ефект соціальної фасилітації (Ефект Роберта Зайонца)

Ефект перевірявся в дослідженнях Роберта Зайонца. Присутність будь-якого зовнішнього спостерігача, зокрема, експериментатора та асистента, змінює поведінку людини, що виконує ту чи іншу роботу. Ефект яскраво проявляється у спортсменів, які показують кращі результати на публіці, ніж на тренуванні. Зайонц встановив, що під час навчання присутність глядачів бентежить досліджуваних і знижує результативні показники. Коли ж діяльність засвоєна та зводиться до простого фізичного зусилля, тоді результат покращується. Після проведення додаткових досліджень було встановлено такі залежності:

1. Вплив здійснює не будь-який спостерігач, а лише той, що дуже компетентний для виконавця та може дати йому оцінку. Чим авторитетніший спостерігач, тим більше проявляється цей ефект.

2. Вплив тим більший, чим складніше завдання. Нові навички й уміння, інтелектуальні здібності більш піддатливі впливу (у бік зниження ефективності). Навпаки, старі, прості перцептивні та сенсомоторні навички проявляються легше, продуктивність їх реалізації у присутності авторитетного спостерігача підвищується.

3. Змагання та спільна діяльність, збільшення кількості спостерігачів посилює ефект (як у позитивному, так і негативному напрямі).

4. Тривожні досліджувані при виконанні складних та нових завдань, які вимагають інтелектуальних зусиль, переживають більші труднощі, ніж емоційно стабільні особистості.

5. Дія ефекту Зайонца підпорядковується закону оптимуму активації Йеркса-Додсона: присутність зовнішнього спостерігача (експериментатора) підвищує мотивацію досліджуваного; наслідком цього може стати підвищення продуктивності або надто висока мотивація, яка може спричинити зрив діяльності.

Ефект Шгмаліона (або ефект Р. Розенталя)

Експериментатор, який твердо вірить у гіпотезу або у надійність інформації, неусвідомлено діє таким чином, щоб отримати відповідні результати, які підтверджують гіпотезу. Під час експерименту Р. Розенталя учасникам доручали провести певну роботу (експеримент) із популяцією пацюків, а саме слідкувати за їхньою поведінкою в лабіринті. В одному випадку учасникові говорили, що пацюк "розумний", а в іншому – що "дурненький". В результаті були отримані дані, які це підтвердили. Виявилось, що коли учасник працював із "розумним" пацюком, він був із ним більш лагідним, погладжував його, тож створював додаткові позитивні підкріплення для виконання завдання. Згодом Р. Розенталь повторив своє дослідження в школі, де в ролі експериментатора виступили вчителі. Виявилось, що "здібні" (тією ж мірою, що і пацюки) учні досягли більш значних успіхів.

Ефект Розенталя також отримав назву "ефекту упередженості

експериментатора". Він належить до групи артефактів, що зумовлені властивостями дослідника. В 1966 р. Р. Розенталь описав, що артефакти виникають у результаті таких особливостей діяльності експериментатора:

1. Очікування експериментатора визначають характер отриманих ним даних.

2. Усвідомлення експериментатором своєї власної схильності знаходити очікувані дані може привести до протилежного ефекту: змусити шукати упереджено лише ті дані, які суперечать гіпотезі, щоб не здаватись упередженим.

3. Експериментатори, які на початку дослідження отримують дуже "хороші" дані, намагаються подальші дані ще більше покращити; ті ж експериментатори, які з самого початку отримують "погані" дані, в подальшому їх мимовільно погіршують.

4. Ефект упередженості експериментатора проявляється в тому, що він ненавмисно вибирає дані ("фальсифікує" їх) чи робить підказки досліджуваним. Він просто неусвідомленим чином (вербально чи імпліцитно поведінкою) підтримує саме ті дії досліджуваних, які підтверджують гіпотезу.

5. Упередженість експериментатора відбивається в інтонації, а також візуально, якщо він та досліджуваний працюють разом і бачать один одного під час експерименту.

6. Ефект упередженості більше проявляється у тих дослідників, які прагнуть підтримки, активно жестикулюють, подружньому зацікавлено ставляться до досліджуваних.

7. Цей ефект посилюється, коли експериментатор і досліджуваний знають один одного.

8. Експериментатори-жінки більше схильні до упередженості, ніж чоловіки.

Дослідники проявляють стійкі тенденції, які впливають на хід експериментальної процедури і є наслідками неусвідомленого рівня психічної регуляції. Експериментатор організує діяльність досліджуваної особи, дає завдання, оцінює результати, змінює умови дослідження, реєструє особливості поведінки учасника та результати його діяльності. Для того, щоб уникнути впливу зацікавленого дослідника на експеримент з метою підтвердити свою теорію, треба залучати інших учених, які не знають його мети і теорій. Також доречною є перевірка результатів дослідниками, які критично налаштовані до гіпотез автора дослідження.

Експериментатори – це люди, по-своєму зацікавлені, які у властивій їм манері спостерігають, фіксують та оцінюють явища. Вони мають так само і різну мотивацію, належать до різних етнокультурних спільнот; при прагненні до нового та дотриманні зразків поведінки справжнього вченого, експериментатори мають різні уявлення про шляхи та засоби пізнання. Як зауважив А. Шопенгауер, "людині властиво приймати межі свого розуміння за межі всесвіту".

При проведенні досліджень експериментатори припускаються таких

помилки:

1. Заниження надто високих результатів. Можливим також є завищення низьких оцінок, деформація шкали і зближення результатів до середнього значення. Причиною може бути неусвідомлена тенденція "прив'язувати" дані досліджуваного до своїх власних.

2. Уникання крайніх оцінок (як низьких, так і високих), групування даних лише навколо середнього значення.

3. Завищення значення певного параметра або певного завдання з експериментальної серії. Через призму цієї установки і відбувається оцінка завдань та особистісних якостей.

Для того, щоб нейтралізувати артефакти, зумовлені експериментатором, слід збільшувати число дослідників, спостерігати за їхньою поведінкою, проводити спеціальне навчання та тренування, приховувати від них основну гіпотезу, звести до мінімуму контакти експериментатора та досліджуваного.

Ефект Фокса

Він пояснює ще одну причину можливих артефактів: якщо дослідник справляє дуже позитивні враження на учасників дослідження, це може викликати надто великий ентузіазм, довіру, некритичність. Талант лектора може маскувати низьку якість, надуманість та беззмістовність його лекції, а студенти будуть переконані, що вони дійсно чомусь навчилися. Ефект отримав назву в 1970 р., коли в Каліфорнійському університеті було проведено експеримент, в якому актор виступив під ім'ям доктора Майрона Фокса і прочитав лекцію студентам. Зміст доповіді був витриманий у науковому стилі, однак не відповідав темі, був незавершеним, суперечливим, наповнений неологізмами. Актор, який нічого не розумів у темі, читав доповідь дуже експресивно, яскраво, викликав велику симпатію аудиторії. Ефект Фокса свідчить, що існує ймовірність артефактів у психологічному дослідженні, коли учасники експерименту позитивно оцінюють психолога і надто довіряють йому. Психолог має поводитись у процесі дослідження спокійно й уникати зайвої експресії.

Ефект першого враження

Проявляється таким чином, що найбільший вплив на оцінку рис особистості має та інформація, яку ми отримуємо на самому початку. Якщо згодом отримана інформація суперечить уже сформованому враженню, то вона відкидається як несуттєва, випадкова, яку не варто враховувати.

Ефект Барнума (Ефект Форера)

Ефект Барнума полягає в особливості сприймати як цілковито достовірні описи своєї особистості оцінки загального характеру, спосіб виникнення яких презентують як науковий або ритуальний, магічний.

Люди специфічно сприймають узагальнені описи їхньої особистості. Коли деякі читають астрологічні портрети, то схильні довіряти їм, переконані в тому, що ці характеристики абсолютно їм підходять. Однак ці висловлювання загальні, невизначені і тому придатні для всіх, тож нікого насправді не описують. Такі особливості сприйняття психологи називають ефектом Барнума

– на честь відомого в минулому американського антрепренера. Термін запропонував американський психолог А. Фарнем (у деяких джерелах стверджують, що його автором є психолог Пол Міл). Психологи визначають ефект Барнума як схильність (готовність) людей сприймати некритично як точний опис своєї особистості загальні, невизначені, розпливчасті, досить банальні твердження, коли навіть не дуже зрозуміло, яким чином ці твердження отримані.

Цей ефект також називають ефектом Форера, оскільки саме Бертрам Форер у 1948 р. вперше провів експеримент, в якому продемонстрував його дію. Студенти виконали тест, а дослідник запевнив, що за його результатами він проведе психологічний аналіз їхніх особистостей. Однак замість справжнього аналізу він давав усім один і той самий текст із гороскопа. Потім Форер попросив кожного студента оцінити за п'ятибальною шкалою відповідність опису їхній особистості. Середня оцінка, яку він отримав, - 4,26.

Ось текст, запропонований Б. Форером, яким не раз скористались інші дослідники в подібних дослідженнях: "Ви маєте потребу в тому, щоб інші люди вас любили та поважали, і в той же час Ви достатньо самокритичні. Хоч у Вас є деякі особисті недоліки, Ви здатні їх компенсувати. Ви володієте значним потенціалом, яким до цього часу ще не скористалися з вигодою для себе. Ви виглядаєте зовні дисциплінованою та впевненою людиною, однак в душі Ви хвилюєтесь та почуваетесь невпевнено. Часом Вас охоплюють сумніви, чи правильне рішення Ви прийняли, чи правильно вчинили. Ви надаєте перевагу різноманіттю та змінам і буваєте невдоволені, коли Вас обмежують суворими правилами. Ви пишаєтесь собою як незалежною розумною людиною, Ви не приймаєте на віру чужі судження без достатніх доказів. Однак Ви вважаєте, що не варто бути надто відвертим і щирим з іншими. Іноді Ви екстраверт, привітні і товариські, а іншим разом інтровертовані, обережні, стримані. Деякі з Ваших прагнень нереалістичні".

Дотепний експеримент Форера було повторено сотні разів, і ефект Барнума завжди стабільно підтверджувався. Один французький психолог розмістив у газетах рекламу, в якій пропонував послуги астролога. Отримавши сотні замовлень, психолог розіслав своїм клієнтам один і той самий гороскоп, що складався із загальних абстрактних суджень. Більше ніж 200 осіб надіслали психологу листи, сповнені вдячності за надзвичайно точний прогноз. Можна пояснити ефект Барнума великим інтересом до власної особистості. Цей ефект досліджують психологи близько 40 років. Певною мірою вони з'ясували, в яких умовах людина схильна так реагувати на узагальнені описи своєї особистості, які люди схильні вірити саме цьому і які властивості тих суджень, що найбільше стимулюють цей ефект.

Психолог Росе Стагнер провів експеримент за схемою Б. Форера з більш досвідченими людьми. Він запропонував 68 працівникам заповнити психологічну анкету, на основі якої можна було скласти досить детальний опис їхньої особистості. Також він склав одну характеристику ("фальшивку"), в якій використав 13 фраз із різних гороскопів. Дослідник зачитував характеристики

опитаним, стверджуючи, що цей опис зроблено на основі психологічного тесту. Також він просив визначити, наскільки кожна фраза відповідає дійсності, якою мірою відображає характер досліджуваного. Більше 30 % учасників вважали, що їхні психологічні портрети написані напролюд точно, 40 % - досить точно, ніхто не визначив свою характеристику як цілковито помилкову. Суттєво, що в експерименті брали участь досить критичні люди, які мали великий досвід в оцінці людей.

Більшість учасників визнала найбільш точними такі фрази: "Ви надаєте перевагу різноманіттю в житті, і починаєте нудьгувати, якщо Вас обмежують суворими правилами", "Хоча у Вас і є деякі особисті недоліки, Ви, як правило, умієте з ними справлятися"; найбільш невідповідними: "У Вашому сексуальному житті все ж трапляються незначні проблеми", "Ваші надії інколи бувають досить нереалістичні".

Характерно, що ефект Барнума спрацьовує лише на позитивних твердженнях.

Ось іще один приклад дослідження цього ефекту. Австралійський професор, викладач психології Роберт Тревен кожного року просить студентів першого курсу записувати свої сни або описати своє бачення знаменитих "роршахівських плям". Після цього професор під великим секретом вручає кожному студенту один і той самий "психологічний аналіз особистості" із 13 фраз, яким скористався ще Стагнер, і просить дати оцінку, наскільки йому вдалась характеристика.

Коли студенти при всій аудиторії заявляють, кожен окремо, що зроблений професором аналіз є правильним, Тревен дозволяє їм подивитися в папери одне одного. На думку професора, таке дослідження є хорошим початком вивчення психологічних курсів.

Цікавим моментом є те, що на силу ефекту Барнума не впливають престиж астролога чи психолога, а легковірність притаманна однаковою мірою як чоловікам, так і жінкам.

Р. Снайдер вивчав задоволеність складеним ним гороскопом (одного змісту для всіх). Більш задоволеними були ті, у кого астролог перед тим, як скласти гороскоп, запитував про рік, місяць, день і час народження. Також Снайдер встановив, що результати астрологічного аналізу особистості досліджувані вважали дуже достовірними, коли в ньому було вп'ятеро більше позитивних суджень, ніж негативних. Якщо ж опис містив удвічі більше негативних суджень, ніж позитивних, то досліджувані не вважали його достовірним.

До сприйняття описів як достовірних більш схильні люди стурбовані, засмучені, охоплені тривогою, не дуже щасливі, які шукають можливості отримати певну підтримку, хочуть позбавитися гнітючих переживань, невпевненості.

Учасники дослідження теж можуть зумовлювати артефакти залежно від того, яка поведінка їм властива. "Послужливі" намагаються догодити експериментатору, вони готові виконувати нудну, тривалу, безмістовну роботу.

"Обережні" уникають помилок, презентують себе в кращому світлі. "Відкриті" виконують примхи експериментатора, щоб продемонструвати свою довіру. "Прозорі" люблять співробітництво, виставляють напоказ свої власні переживання. "Егоїсти" прагнуть підтвердити власну самооцінку. "Підозрілі" намагаються приховати свої справжні реакції.

На хід дослідження можуть впливати певні не контрольовані умови, які змінюють дію експериментального чинника, порушують внутрішню валідність і зумовлюють артефакти:

1. Фон, ті конкретні події, які відбуваються між першим та другим вимірюванням одночасно з експериментальним впливом.

2. Природний розвиток, тобто ті зміни, які виникають у результаті природного ходу речей, наприклад, втома, яка настає з часом, подорослішання досліджуваних.

3. Ефект тестування, вплив виконання тестових завдань на результати повторного дослідження.

4. Нестабільність інструментального вимірювання (інструментальні погрішності), які проявляються в зміні "калібрування" інструменту, в станах спостерігача чи оцінкових підходів, через які виникають специфічні несподівані результати вимірювання.

5. Статистична регресія, яка настає, коли групи відбираються на основі крайніх показників та оцінок.

6. Відбір досліджуваних, нееквівалентність груп за своїм складом, що зумовлює систематичну погрішність у результатах.

7. Відсів під час дослідження, коли учасники нерівномірно вибувають із порівнюваних груп.

8. Взаємодія чинників відбору з природнім розвитком, які приймаються за ефект експериментальної змінної.

Чинники, що порушують зовнішню валідність:

1. Реактивний ефект, або ефект взаємодії тестування. Можливе зменшення або збільшення чутливості учасників до експериментального впливу через попереднє тестування. Результати тих осіб, що пройшли попереднє тестування, будуть не репрезентативними стосовно тих, хто цього попереднього тестування не проходив.

2. Ефекти взаємодії відбору та експериментального впливу.

3. Умови організації дослідження, які зумовлюють реакцію учасників на експеримент, що в подальшому не дає змоги поширити отримані дані на осіб, що були під впливом тих самих чинників в не експериментальній ситуації.

4. Взаємна інтерференція експериментальних впливів, яка виникає, коли досліджувані перебувають під послідовними впливами, що починають накопичуватись.

Протидія артефактам

Протидіяти артефактам можна за допомогою спеціальних методичних прийомів.

1. Метод плацебо, або подвійний сліпий метод. Підбираються ідентичні

контрольна та експериментальні групи. Експериментальна процедура здійснюється в обох випадках. Сам дослідник не знає, яка група отримує "нульовий вплив", а яка підлягає реальному впливу. Існує також модифікація дослідження, коли його проводить запрошений асистент, який не знає справжню гіпотезу дослідження і те, яка з груп піддається реальному впливу. Такий план дає змогу подолати ефект очікувань і досліджуваного, і експериментатора.

2. Метод обману. Ґрунтується на цілеспрямованій омані досліджуваних, отже, виникають етичні проблеми, тож психологи гуманістичної орієнтації вважають неприпустимим його використання. Експериментатор вигадує і повідомляє оманливі (несправжні) мету та гіпотезу, цілком незалежні або, як визначають психологи, ортогональні. Це можуть бути прості гіпотези здорового глузду або ж складні теоретичні конструкції, які отримали назву "когнітивні плацебо". Варіантом може бути і приховування справжніх мети і гіпотези, однак тоді учасники самі продумуватимуть власні варіанти і замість впливу "оманливої" гіпотези спрацюватимуть їхні фантазії, які можуть відіграти роль неконтрольованої змінної. Все-таки краще запропонувати учасникам певний варіант гіпотези, ніж не пропонувати жодного, тож метод "когнітивного плацебо" є цілком прийнятним.

3. Метод прихованого експерименту Використовується в польових умовах; організований таким чином, що учасники не здогадуються, що беруть участь у дослідженні. Це ніби різновид обману, однак різниця в тому, що експериментатор не повідомляє справжню гіпотезу і мету дослідження. Проте етичних проблем виникає набагато більше, оскільки у випадку прихованого дослідження учасник повністю підконтрольний експериментатору і є об'єктом його маніпуляцій. Утім, цю модель дослідження дуже часто застосовують у соціальній психології, попри велику небезпеку зловживань із боку недобросовісних дослідників. Також у цьому експерименті свою роль відіграють різноманітні не контрольовані чинники.

4. Метод незалежного вимірювання залежних параметрів. Проводиться дуже рідко, оскільки його досить важко реалізувати. Експеримент здійснюється за звичайним планом, однак ефект визначається поза його межами на основі контролю навчальної чи трудової діяльності колишнього досліджуваного.

5. Контроль сприйняття досліджуваними ситуації. Використовується схема пост експериментального інтерв'ю, запропонованого Орне. За такого методу вживають заходів, щоб проконтролювати ставлення досліджуваного до експерименту, розуміння ним інструкції і цілей дослідження. Дані, отримувані при пост експериментальному опитуванні, дають змогу відбракувати невдалі наукові проби або врахувати їх при інтерпретації результатів, однак щось змінити на цьому етапі вже неможливо.

Добровольці психологічних досліджень. В оцінці артефактів було окремо визначено питання про те, як впливає на результати дослідження згода учасників брати участь у дослідженні.

Психологічний експеримент – це спільна діяльність досліджуваної особи і

експериментатора. Психолог спрямовує діяльність на дослідження особливостей психіки учасника. Останній у лабораторії діє відповідно до власної мети участі в дослідженні, він має життєві плани і, звісно, як особистість впливає на весь процес. Психологічний експеримент - це цілісна ситуація, що здійснює певний вплив на поведінку людини, спільна діяльність учасників відбувається за законами спілкування і взаємодії. Ця ситуація має розгортатися таким чином, щоб не порушувались основні вимоги до наукового дослідження: стандартність і уніфікованість. Експериментатор має забезпечити такі умови для всіх досліджуваних. Однак сам він є для різних досліджуваних певною "нестандартною" умовою. Для одних він авторитетна особа, симпатична людина, що заслуговує на довіру, для інших - небезпечна людина, з якою слід поводитись обережно та завбачливо коректно. Тож одні учасники прагнуть до спілкування з експериментатором, захочуть йому сподобатись, а інші будуть насторожені та відчужені. Таким чином ставлення до експериментатора визначатиме дії досліджуваних у процесі дослідження.

До чинників спілкування учасників дослідження, які можуть спотворювати результати, належать такі:

1. Помилки "ставлення до того, що відбувається". Це особливе розуміння експериментальної ситуації та критеріїв прийняття рішень, які можуть визначати вибір учасником своєї поведінки.

2. Помилки мотивації. Учасник може діяти відповідно до свого розуміння цілей та смислу експерименту (надто зацікавлений, сповнений гордості, честолюбства, бажання перемогти або проявити свою унікальність).

3. Помилки особистісного впливу, зумовлені сприйняттям та розумінням особистості експериментатора.

Мотивація участі в експерименті може бути різноплановою. Психологи вважають, що учасники прагнуть соціального схвалення, хочуть бути "гарною людиною" і допомагають експериментатору підтвердити гіпотезу. Однак деякі, звісно, можуть прагнути розгадати задум дослідника і дати лише ті відповіді, які він високо оцінює. Крім того, на учасників може впливати так званий ефект фасаду: тенденція поводитися як емоційно стабільна людина, яка не піддається експериментальній ситуації та тиску експериментальних умов. Також досліджувані іноді вороже ставляться до експериментатора та процедури дослідження і роблять все, щоб зруйнувати його гіпотезу (так звана "модель злісного досліджуваного").

Поведінка під час експерименту відповідає тим психологічним закономірностям, які завжди визначають поведінку людини. Зріла особистість поводить себе спокійно, прагне точно зрозуміти і виконати інструкції, гідно виглядати. Однак учасник експериментальної ситуації орієнтується в ній і поводить себе відповідно до власного розуміння, як не втратити репутацію. Досліджуваний може брати до відома чутки про дослідження та цілі, які в ньому переслідуються, він уважно дослухається до інструкцій та намагається сформулювати своє враження про експериментатора, його особисті риси, оцінює все, що бачить у лабораторії (комфортність обстановки, прилади, стан

приміщення), враховує, як складається його спілкування з експериментатором. Уся діяльність досліджуваного спрямована на формування "внутрішньої моделі експериментальної ситуації". Якщо експериментатор використовує методи обману, то учасник дослідження може здогадатись, що відбувається підміна цілей, що ним маніпулюють. Маючи такі підозри, він контролюватиме свою поведінку, чинитиме спротив впливу експериментатора.

У певної групи досліджуваних може виникати сильне прагнення до самопрезентації, оскільки умови експерименту відрізняються від їхнього попереднього досвіду. Демонстративні люди можуть скористатися можливістю перетворити експериментальну ситуацію на вигідну для себе ("свій власний театр"). Люди скромні та тривожні можуть, навпаки, поводитися стримано, напружено, "затаїтись на глибині".

Відомий дослідник Л. Б. Крістіансен, який вивчав вплив самопрезентації на хід психологічного дослідження, дійшов висновку, що контролювати мотиви самопрезентації досить складно, оскільки невідомо, що актуалізує самопрезентацію і як ця тенденція впливає на експериментальні результати. Наприклад, якщо досліджуваний підозрюватиме експериментатора у маніпуляції, то він може вважати, що йому слід потурбуватись про власну самопрезентацію більш активно.

Американські психологи проаналізували, що від 70 до 90 % всіх досліджень проводилось за участі студентів, в основному майбутніх психологів. Інколи психологію називають "наукою про студентів в-другокурсників в та білих пацюків". Переважна більшість досліджуваних - чоловіки.

Психологи звернули увагу на тих людей, які охоче беруть участь у психологічних дослідженнях. Як правило, добровольці – це студенти перших курсів або ті, що слухають вступні курси до психології. Добровольці сприймають таку участь як соціально схвалюваний вчинок, схильні піддаватись впливу та рішенню інших взяти участь у дослідженні. Добровольці частіше ніж інші є любителями кави, палять, вживають стимулятори, схильні шукати схвалення оточення, відзначаються змінами настрою, інтровертовані, схильні до самозвинувачень, прагнуть належати до еліти, "інтелектуали", мають потребу у груповій належності, прагнуть успіху, як правило, є першою дитиною в сім'ї, проявляють симптоми нейротизму, належать переважно до групи з високим соціально-економічним статусом (за даними книги Р. Розенталя "Досліджуваний-доброволець").

Експериментатори мріють про ідеального досліджуваного, який володів би певним набором відповідних психологічних характеристик: був слухняним, кмітливим, прагнув до співробітництва, бути працездатним, по-дружньому налаштованим, неагресивним, позбавленим негативізму. Модель ідеального досліджуваного - це, звісно, нездійсненна мрія експериментатора.

У процесі досліджень, певна річ, мають місце прорахунки, помилки, упередженість, випадковість, квазіфакти. Суттєво те, що артефакти переглядаються, психологи вчаться їх уникати й долати, вони є свідченням

живого експериментального процесу, за висловом Л. С. Виготського, це "бойові рубці від ран" у неймовірно складній боротьбі за істину.